

ZELİHA'NIN RÜYALARI VE GERÇEKLİK

On the Dreams of Zeliha and the Concept of Reality

Meriç KURTULUŞ*

ÖZ

Son yıllarda, Türkiye’de yayımlanan birçok dizide mitik unsurlardan sıkça yararlandığı görülmektedir. *Zeliha'nın Gözleri* dizisi de bunlardan biridir; ama *Zeliha'nın Gözleri* mitlere getirdiği farklı yaklaşımla diğer dizilerden ayrılır. Aydınlanma felsefesinin etkisiyle pozitivist yaklaşım dünyada olup bitenleri açıklayan görüş olarak mitin yerini almış, böylece mitle gerçeklik ve bilgi kavramları arasındaki ilişkinin kopmasına neden olmuştur. Dizide ise, dünyayı açıklayan görüş olarak bilim değil, mit tercih edilir; çünkü Zeliha'nın mitleri olarak varsayabileceğimiz rüyalarının, cinayetlerin çözülmesinde kimi zaman bilimsel yöntemlerden daha etkili olduğu görülmüştür. Başkomiser Rehan'ın cinayetleri çözebilmesi için Zeliha'nın mantıksal bir dizilime sahip olmayan rüyalarını yorumlayarak ipuçlarına ulaşması gerekir. Fakat, bu rüyalar bilimsel yöntemlerin dışında kaldığı için Rehan cinayetlerin çözülmesinde Zeliha'nın rüyalarından yararlandığını gizlemek zorunda kalır; çünkü aydınlanma felsefesiyle birlikte rüyalar ve rüya yorumlarına getirilen yaklaşımlar değişmiş, rüyalarla gerçeklik kavramı arasındaki ilişki kopmuştur. Bu çalışmada, öncelikle geçmişten günümüze rüya yorumlarına ilişkin getirilen yaklaşımlara kısaca değinilecek ve Zeliha'nın rüyaları üzerinden mitlerin gerçeklik kavramıyla nasıl ilişkilendirildiği tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Rüya, mit, gerçeklik

ABSTRACT

Recently, it has been frequently benefited from mythic elements in many TV series, broadcasted in Turkey. However, *Zeliha'nın Gözleri*, one such series, differs from others by bringing a distinctive approach on myths. Scientific thought undertakes the elucidative function of myths on goings-on of the world, as a result of this the relationship between the concepts of myth and reality is ruptured. On the contrary, in *Zeliha'nın Gözleri* myths are preferred as the explanatory approach on the world, because it is obvious that the dreams of Zeliha, thought as the myths of an individual, as well, are helpful for finding out the murderers. The high commissioner Rehan has to interpret the dreams of Zeliha which do not have a logical order, for these dreams provide him with clues for solving murders. However, because these dreams are excluded from scientific methods embraced for the clarification of murders, Rehan has to apply these dreams secretly for finding out criminals; for approaches on dream interpretations have shifted with the impact of the enlightenment thought and as a result of this the relationship between dreams and the concept of reality is ruptured. Therefore, in this study, several approaches to dream interpretations will be shortly mentioned and it will be discussed that how the relationship between the concepts of myth and reality is re-established towards the dreams of Zeliha.

Key Words

Dream, myth, reality

Rafaele Pettazoni “Mitin Gerçekliği” adlı makalesinde mitlerin zamanla doğruluğuna olan inancın yitirildiğinden söz ederek şu soruyu ortaya atar: “Doğru olduğuna inanılmayan bir mit artık sona erer mi?” (2006: 278). Aydınlanma Çağıyla birlikte bilim, dünyayla ilgili olup bitenleri açıklama işlevi kazanarak mitin yerini almış; böylece pozitivist yaklaşım mit ve gerçeklik arasındaki

ilişkinin zayıflamasında etkili olmuştur. *Zeliha'nın Gözleri* dizisinde, mit ve gerçeklik arasındaki ilişkinin rüya motifi üzerinden yeniden ve farklı bir biçimde kurulmuş olması dikkat çekicidir. Bu çalışmada, *Zeliha'nın Gözleri* dizisindeki rüya motifi mitik unsur olarak ele alınıp, dizide bu motifin gerçeklikle nasıl ilişkilendirildiği tartışılacaktır.

Zeliha iki çocuğu, eşi tarafın-

* Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü, mkurtulu@bilkent.edu.tr

dan terk edilmiş bir karakterdir. Dizi, Zeliha'nın Kumru Nine'yi rüyasında görmesiyle başlar. Kumru Nine geleceğe dair bir kehanette bulunarak Zeliha'ya çocuklarının tehlikede olduğunu haber verir. Zeliha bu rüyadan çok etkilenerek çocuklarına ondan habersiz dışarı çıkmalarını öğütler. Zeliha bu rüyadan sonra öldürülecek ya da öldürülmüş kişileri rüyalarında görmeye başlar ve her bölümde işlenen cinayetler onun rüyaları sayesinde çözülür. Bu çalışmanın odak noktası Zeliha'nın gördüğü rüyalarıdır; çünkü bazı bölümlerde Zeliha'nın rüyalarının otopsi, DNA testi gibi bilimsel yöntemlerden daha iyi sonuç vererek cinayetin çözülmesini sağladığı görülür. Richard Dorson, *Günümüz Folklor Kuramları* adlı kitabının "Psikanalitik Kuram" bölümünde Karl Abraham'ın *Dreams and Myths* (Rüyalar ve Mitler) kitabından yola çıkarak Abraham'ın rüyayı "bireyin miti" olarak tanımladığından söz eder (Dorson 2006:42). Bu alıntıdan yola çıkarak, Zeliha'nın mitleri olarak ele alabileceğimiz rüyalarına dizide uçu zihniyeti temsil eden savcı (Bülent) ve bazı emniyet görevlileri (İnci) "gerçekdışılık", "inanılmazlık" gibi kavramlar atfetmektedir. Rüya kavramına ilişkin atfedilen kavramların değişiminde rüya yorumlamalarına ilişkin yaklaşımlardaki değişimlerin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Bu nedenle Zeliha'nın rüyalarını daha derin bir biçimde tartışmadan önce rüya yorumlama yöntemlerinin nasıl değiştiğine kısaca göz atmak yararlı olacaktır.

Erich Fromm, *The Forgotten Language* (Unutulmuş Dil) kitabının "The History of Dream Interpretations" (Rüya Yorumlarının Tarihi) adlı bölümünde rüya yorumlamalarına ilişkin değer-

lendirmeleri "psikolojik temele dayanmayan geçmişteki rüya yorumları" ve "psikolojik rüya yorumları" biçiminde iki ana başlıkta gruplandırmıştır. Öyleyse, bu iki başlıktan yola çıkarak rüya kavramına ilişkin atfedilen sıfatların değişiminde rüya yorumlarındaki yaklaşımların psikanalizle farklı bir boyut kazanmasının etkili olduğu düşünülebilir. Makalenin ilk bölümünde, başlangıçta rüya yorumlamalarında rüyaların tanrılar ya da ilahi güçler tarafından insanlara gönderilen mesajlar olarak düşünüldüğü belirtilir: "Bir başka inanç ise, rüyaların ortaya çıkışının ardındaki gerçeğin dünyadan ayrılmış kişilerin ruhlarının bizleri yüreklendirmek, uyarmak ya da başka türlü mesajlar vermek için gördüklerine dayandığı fikirdir"¹ (Fromm 1951:110). *Kitab-ı Mukaddes*'deki firavunun rüyalarının bu değerlendirme için en iyi örnek sayılabileceğini savunur; çünkü bu rüyalar kehanet bildirici niteliktedir.

Fromm, pozitivist yaklaşımla birlikte rüya kavramının gerçekliğini kaybettiğini ve akıldışı bir içerik kazandığını belirterek Voltaire'in bir değerlendirmesine yer verir: "Voltaire, rüyaların bir takım batıl saçmalıkları öngördüğünü, haberlediğini savunan bir düşünce ortaya atar"² (1951: 138). Psikanalitik yaklaşıma göre, rüyalar bireyin zihninin yansımaları olarak kabul edilir. Örneğin, Jung rüyaları "bireyi aşkınlık durumuna getiren bilinçdışının bilgeliğinin açığa vurulduğu" durumlar biçiminde ifade eder. (Fromm 1951:109). Freud'un yaklaşımı ise, rüyaların içeriğine tam tersine akıldışılık atfederek, rüya ve gerçeklik kavramları arasındaki ilişkinin kopuşunu hazırlamıştır. Fromm, Freud'un rüyaları bastırılan akıldışı dürtülerin

açığa çıkması ya da ertelenmiş isteklerin dışavurumu olarak yorumladığını dilegetirir.

Freud, *The Interpretation of Dreams* (Rüyaların Yorumu) adlı kitabında Bayan B. adlı hastasının gördüğü bir rüyadan söz eder. Bayan B. ölen eşinin doktoru olan Dr. K.'yi bir gece rüyasında görür (1991). Bu rüyayı gördüğü gecenin ertesi gününde Dr. K.'yle karşılaşır ve gördüğü rüyanın geleceğe dair bir mesaj taşıdığını düşünür. Freud ise, Bayan B.'nin terapi sırasında ona anlattıklarından yola çıkarak Bayan B.'nin ölen ilk eşinin hastalığı sırasında Dr. K.'nin çok yardımcı olduğunu ve belki de içinde ona karşı farklı duygular hissettiğini, ama daha sonra bunun ertelenmiş bir dilek olarak kaldığını savunur. Başka bir deyişle, Freud'a göre, Bayan B.'nin Dr. K.'yi rüyasında görmesi ertesi gün rastlaşmalarına dair geleceğe yönelik bir mesaj değil, onun içinde bastırıldığı yarım kalmış arzularının dışavurumunun sonucudur. Dolayısıyla, Bayan B.'nin Dr.K.'yle onu rüyasında gördükten sonra karşılaşması tesadüften başka bir şey değildir. Freud'un Bayan B.'nin rüyası ve Dr. K'yle karşılaşması arasında kurduğu ilişki ele alındığında, her ne kadar (pozitivist düşüncenin değer vermediği) rüyaları sosyal bir bilimin araştırma kaynakları haline getirmiş olsa da, Freud'un da rüyaların içeriğini akıldışı olarak gördüğü açıktır. Freud'un terapi sırasında hastalarının rüyalarını onların karakterleri hakkında bilgi edinmek için birincil kaynak olarak alması, yine de rüyaları bireysel deneyimler, hatta mitler olarak ele aldığına işaret eder.

Özetlemek gerekirse, yukarıda belirtilenler çeşitli araştırmacılar, düşünürler ve psikanalistlerin rüyalar

hakkındaki görüşleridir. Fromm'un makalesinden de anlaşıldığı üzere, rüya kavramı zamanla pozitivist yaklaşımın etkisiyle anlamsal bakımdan akıldışı bir içerik kazanarak gerçekliğin alanından koparılmıştır. Başka bir deyişle, "bireyin mitleri" olarak sayılabilecek rüyaların gerçeklikten uzak bir konuma geçtiği göz önüne alınırsa, miti tanımlama problemine benzer bir tanımlama sorununun rüya için de geçerli olduğundan söz edilebilir. Lauri Honko "Miti Tanımlama Problemi" isimli makalesinde miti tanımlama problemine neden olan faktörlerden birinin de "mitsellikten çıkarma" (*demythologisation*) olduğunu belirtirek David Bidneys'in bir alıntısına yer verir: "Normatif, çözümsel ve bilimsel düşünce mitin yaratılması mücadelesini sadece kendisini düzeltme vesilesi olarak ele alır. Ama bu sadece bir durumda bu şekilde olabilir. O da bizim mantığın doğruluğuna ve bilimsel gelişimin kültür ötesi geçerliliğine sahip ve kesin bir inanç taşımamızla olur" (2005:248-9). Bidneys'in cümlelerinden anlaşıldığı üzere araştırmacıların dünyayı açıklama yöntemi olarak mitin yerine bilimi tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Benzer biçimde, rüyalar da arkasındaki mitik gelenekten koparılarak bilimsel bir perspektifle psikanalizin araştırma alanı haline alması; rüyalarda görülenler, kişilerin karakterleri hakkında ipucu veren ya da onların çoğunlukla akıldışı dürtülerini yansıtan semboller olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Honko'nun makalesinde dünyayı açıklama yöntemi olarak bilimsel yaklaşım mitin yerini aldığından söz edildiği için yine aynı makaleden günümüzde mitlerle gerçeklik arasında ilişkinin göz ardı edildiği yorumu çıkarılabilir.

Zeliha'nın Gözleri dizisinde de, bu rüyaları değerlendirirken karakterlerin yaşadığı anlaşmazlıkların arkasında yine mit ve bilim arasındaki çatışmanın bulunduğu düşünülebilir. Örneğin, dizinin ilk bölümünde Zeliha'nın gördüğü rüyaların doğruluk payı olduğuna kimse inanmaz ve Başkomiser İnci, Zeliha'ya bu durumu şu cümleyle anlatır: “Birini suçlamak için rüyalarından daha fazlasına ihtiyaç vardır”. Zeliha'nın gördüklerinin öldürülen küçük kızın cinayetini çözmelerinde önemli ipuçları sağladığını anlayan Selçuk Komiser ise Başkomiser Rehan'a durumu şu cümleyle ifade eder: “Bu deli kadın her şeyi tutturdu”. Bu durumda, dizinin ilk bölümünde polis teşkilatından Rehan, İnci, Selçuk, asayiş şube müdürü Alpaslan ve savcı Bülent mitlerin doğruluğu ve gerçekliğine inanmayan aydınlanmacı zihniyeti temsil ederek Zeliha'nın bireysel mitle-ri olarak varsayabileceğimiz rüyalarını küçümserler. Selçuk onun rüyalarının doğruluğuna inanmaya başladığında bile Zeliha'yı hâlâ “deli” sözcüğüyle adlandırmaktadır.

Dizide, Zeliha'nın rüyalarının Zeliha'nın kişiliğine ya da irrasyonel dürtülerine dair semboller içermediği doğrudan doğruya cinayetlerin çözülmesini hatta kimi zaman olayların içinde bulunan diğer kişilerin hayatlarının kurtarılmasına yarayan bilgiler içerdiği görülmektedir. Başka bir deyişle, Zeliha'nın rüyalarında (yalnızca ilk rüyasında gördüğü) Kumru Nine figürü ve geleceğe dair kehanet niteliği taşıyan mesaj içerikli görüntüler onun rüyalarındaki mitik unsurlar olarak ele alınabilir. Örneğin, Zeliha'ya ilk kehanette bulunan kişi, Kumru Nine olarak adlandırılan yaşlı bir kadın figürüdür. Dizinin

sonraki bölümlerinde de, Zeliha onun kehanetini aklında tutmaya devam ederek çocuklarının geleceği için endişelenir.

Dünya mitolojilerinde kişilere rüyalarında görünerek nasihatler veren yaşlı kişilere, ve krallara, kahramanlara kehanetlerde bulunan ‘bilici’ olarak adlandırılan mitolojik figürlere sıkça rastlanmaktadır. Örneğin, Zeliha'nın gördüğü rüyalara başlangıçta usçu yaklaşımı ve bilimin dünyasını temsil ettiğini varsaydığımız polis teşkilâtının inanmaması, Yunan mitolojisindeki Kassandra adlı bilici kadın figürünü akla getirmektedir: “Kassandra, Troya tarihinin bütün olaylarını önceden görmüş ve söylemiştir: Paris, çocukken bırakıldığı İda dağından dönünce, bu delikanlının hemen öldürülmesini istemiş, sonra Yunanistan yolculuğu dönüşünde Helena'yı getirdiği zaman, bu kadının Troya'nın yıkımına yol açacağını, geri gönderilmesi gerektiğini bildirmiş” (Erhat 2001:169). Kassandra, Troya'nın başına gelecek felaketleri ve yıkımları görmüş, anlatmış ama kimse onun anlattıklarına önem vermemiştir. Kumru Nine de, Türk halk edebiyatında kehanetlerde bulunan, geleceği gören, kimi zaman kişileri rüyalarına girip uyararak, yardım eden “ak sakallı ihtiyar kişi” figürünü akla getirmektedir. Bu geleceği gören, genç, yaşlı herkese zor zamanında yardıma koşan, Ay Mangus'ta karşımıza çıkan, “Oğuzların tamam bilicisi” Dede Korkut'tan zamanla Hızır'a dönüşen “ak sakallı ihtiyar” figürü, Türk halk edebiyatında tasavvuftan, âşık edebiyatına kadar kendini gösteren bir figür olarak öne çıkmaktadır.

Zeliha'yla aynı mahallede oturan komşuları Cennet Hanım, Esmâ ve polis teşkilatından Rehan ve Selçuk onun rüyalarının doğru bilgiler içerdiğine

inanırlar. Hatta Rehan ve Selçuk katilin kim olduğunu anlamaya çalışırken çoğunlukla doğrudan Zeliha'nın gördüğü rüyalara başvururlar; fakat Zeliha her rüyada olayın ayrı bir parçasını görerek Rehan'ı bilgilendirmektedir. Bu nedenle, Zeliha'nın rüyaları Freudcu bağlamda sembolik bir okumaya elverişli olmasa da, Rehan'ın cinayeti kimin işlediğini çözebilmesi için Zeliha'nın rüyalarındaki görüntülerin gerçekte neyi imlediğini bulması, rüyalar arasında bağlantı kurması, başka bir deyişle bu rüyaları yorumlaması gerekir. Zeliha'nın rüyalarında mantıksal bir dizilim yoktur, bunu o rüyaları değerlendiren kişinin sağlaması gerekmektedir.

Örneğin, dizinin altıncı bölümü Zeliha'nın gördüğü bir rüyayla açılır. Zeliha, çok iyi aydınlatılmamış, loş bir odada ayna karşısında makyaj yapan kızıl saçlı bir kadın görür. Odada bir de genç kız vardır, kadın yerinden kalkıp genç kızı otrişiyile öldürür. Sabah olduğunda bir cinayet haberi gelir. Feriköy'de bir villada iki kişi öldürülmüş, yakınlarda meydana gelen bir kazada da, arabadaki iki genç kızdan birisi ağır yaralı kurtulmuştur. Dizinin sonunda katilin arabadaki kızlardan birinin annesi (Mehtap) olduğu anlaşılır. Mehtap arabadaki kızlardan biri olan Selma'yı Feriköy'de iki kişiyle para karşılığı birlikte olmaya zorlamış, ama villadaki kişilerle anlaşamayınca onları öldürmüştür. Mehtap, ağır yaralı olarak kurtulan Selma'nın iyileşip ifade vermesinden korktuğu için onu hastanede öldürür (dizinin sonunda, Mehtap'ın aslında kendi kızını öldürdüğü anlaşılır). Genç kızın cesedinde mor renkli tüyler bulunur; çünkü Mehtap kızı otrişiyile boğarak öldürmüştür. Rehan'la Selçuk bu ipucuya, Zeliha'nın

dizinin başında gördüğü rüyadan yola çıkarak ulaşırlar. Ama Rehan bu ipucuyu değerlendirmeden önce savcı, katilin Selma'nın abisi olduğunu düşünür. Rehan ona karşı çıkar, ama elinde kanıt olmadığını söyleyince savcı şöyle karşılık verir: "Demek artık sezgilerle yola çıkıyoruz, ben de adamı göz göre göre salveriyorum!". Savcı, Rehan'ın bu düşüncesinin Zeliha'nın rüyalarından kaynaklandığını bilmemektedir; ama yine de bilimin mite gerçekdışılık üzerinden yaklaşımının burada söz konusu olduğu açıktır.

Benzer bir durumu, Rehan dizinin yedinci bölümünde de yaşar. Zeliha rüyasında bir inşaatın karşısında ceset gömen birini görür, rüyada bu kez kendisini de ağacın altında izlerken görür. Fromm, psikanalitik yaklaşımın öncesinde kişilerin rüya görürken kendi ruhlarının da bedenlerini terk edip, astral bir yolculukla, o yerlere gittiklerine inanıldığından bahseder. Bu da yine Zeliha'nın rüyalarındaki bir başka mitik unsurdur. Zeliha, Rehan'la birlikte inşaatı ve cesedi bulur; ama Rehan'a ihbar olmadan nasıl haber aldığı sorulduğunda bir açıklama getiremez. Burada pozitivist yaklaşımın yine rüyalar üzerinden mitleri gerçekliğin alanından dışlaması söz konusudur. Pozitivist yaklaşım, mitlere akıldışı bir içerik atfederek onları gerçekdışı bir konuma ittiği için Rehan, oradan geçerken cesedi fark ettiğini söyleyerek rasyonaliteye uygun bir açıklama getirmeye çalışır.

Zeliha hem yaşadığı mahalle, hem de gördüğü rüyalar nedeniyle- usçu yaklaşımın baskısı altında sıkışmış bir karakterdir. Yaşadığı toplumsal çevre, onu eş tarafından terk edilmiş, yalnız ve ekonomik gücünü sağlamaya çalışan bir kadın

olduğu için eleştirir. Örneğin, Rehan'ın sık sık bilgi almak için Zeliha'nın evine uğraması, mahallede yaşayanlar tarafından eleştirilir, çünkü Zeliha'nın belirsiz medeni durumu mahalledeki yaşıntıyı biçimlendiren geleneksel kalıpların devamlılığı için tehdit unsuru oluşturur. Zeliha toplum tarafından belirlenmiş normların ve domestik rollerinin dışına çıktığı için -rasyonalitenin dışında olarak görülen- mahalle için de tehdit edici bir kadın halini alır. Öyleyse, polis teşkilatı ve mahalle yapısökümcü (*deconstruction*) kuramın betimlediği gibi, birer ikili karşıtlık (*binary oppositions*) olarak düşünülebilir. Mahalle geleneklerin, toplumsal rollerin ve normların biçimlendirdiği bir alanı temsil ederken, polis teşkilatı bilimin, aklın ve kanunların biçimlendirdiği bir alandır. Her iki alanda da Zeliha ve rüyalarına yer yoktur. Ama Rehan'ın ve Selçuk'un Zeliha'nın rüyalarına cinayetleri çözerken birinci kaynak olarak başvurmaları, bilimin mit ve gerçekdışılık arasında kurduğu ilişkiyi kırar; mit, gerçeklik ve bilgi arasında yeniden bir ilişkinin kurulmasına neden olur. Üstelik gerçeklik kavramını olumlayan en önemli özellikler olan (cinayetlerin işlendiği) yer ve zamanın, yine Zeliha'nın rüyaları aracılığıyla belirlenebilmesi, dizide "dünyayı açıklayan yaklaşım olarak" sayılan bilimin otoritesini sarsan bir diğer özelliktir.

Sonuç olarak, bu değerlendirmelerden yola çıkılarak bu çalışmanın pozitivist yaklaşımı ve onun gerçeklik anlayışını eleştirmek gibi bir amacının olduğu düşünülmemelidir. Zeliha'nın rüyaları "bireyin mitleri" olarak değerlendirilginde, rüya motifinin mit ve gerçeklik arasındaki bağın yeniden kurulmasında önemli bir işlevinin olduğu anlaşılma-

tadır; çünkü dizide Zeliha'nın rüyaları cinayetlerin çözülebilmesinde bilimsel yöntemlere yardımcı olmaktadır. Hatta Zeliha'nın bireysel mitleri sayılabilecek rüyaları cinayetleri çözümlenmesinde kullanılan yöntem olarak kimi zaman bilimin yerini aldığı için usçu yaklaşımı zorlayan bir görsel üründür. Zeliha da, rüyaları nedeniyle bilimin dünyası, belirsiz medeni durumu nedeniyle de geleneklerin alanı olan mahalle tarafından dışlanan marjinal bir karaktere dönüşmüştür. Dokuzuncu bölümden sonra yayından kaldırılan *Zeliha'nın Gözleri* dizisi, bilimle gelenek arasında sıkışarak marjinalleşmiş karakterinin rüyaları üzerinden mitlere yeniden olayları açıklayıcı bir işlev yükleyerek, mitlere Türkiye'de yayımlanan mitik motiflerle örülü diğer dizilerden çok farklı bir bakış getirmiştir...

NOTLAR

- 1 Bu alıntı tarafımdan çevrilmiştir.
- 2 Bu alıntı benim tarafımdan çevrilmiştir.

KAYNAKÇA

- Dorson (Richard), 2006, "Psikanalitik Kuram", *Günümüz Folklor Kuramları*, (Çev. Selcan Gürçayır, Yeliz Özyay). Ankara, Geleneksel Yayıncılık, s. 41-55.
- Erhat (Azra), 2001, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Freud (Sigmund), 1991, *The Interpretation of Dreams*, (Çev. ve Haz. James Strachey), Harmondsworth, Penguin.
- Fromm (Erich), 1951, "The History of Dream Interpretation", *The Forgotten Language*, New York, Grove Press, s.109-148.
- Honko (Lauri), 2005, "Miti Tanımlama Problemi", *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2*, Öcal Oğuz, Selcan Gürçayır (Ed.), Ankara, Geleneksel Yayıncılık, s.246-260.
- Pettazoni (Rafaele), 2006, "Mitin Gerçekçiliği", *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1*, Öcal Oğuz, Metin Ekici, Nebi Özdemir, Gülin Ögüt Eker, Selcan Gürçayır (Ed.), Ankara, Geleneksel Yayıncılık, s. 278-290.